

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І НАЦІОНАЛЬНИЙ МОВНО-ЛІТЕРАТУРОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС (60—80-і рр. ХІХ ст.)

В Україні, як і в інших слов'янських країнах у період формування націй, спрацьовували власні чинники, які сприяли розвитку культури. Знизу, тобто від народу, ними були фольклор й різноманітні культурно-мистецькі традиції, а з організуючого боку, що в нашому випадку представлений інтелігенцією, — напівлегальний громадівський рух, що зародився за умов відсутності демократичних свобод в імперії Романових, однак зміг відіграти позитивну роль у розвитку культури й національної свідомості українців. Саме громадівський рух, що в умовах всезагального контролю зумів зайняти нішу між власне культурницькою роботою та політичними партіями, виявився тим феноменом у житті української інтелігенції, котрий визначив особливості і перспективи її діяльності на найближчі десятиліття в більшості суспільних форм життя. Презентуючи себе як аполітичні і недержавні групи, громади напрочуд швидко (особливо враховуючи особливості пореформеної Росії) зуміли знайти своє місце в тогочасному українському середовищі, і в цьому їх велика історична заслуга.

На початок 70-х рр. ХІХ ст. припадає піднесення українознавства, що простежується також у розвитку національної літератури та мови, яка є одним із засобів вираження, духовної специфіки народу. Створення літератури рідною мовою служило важливим чинником зміцнення національної спільності українців. Всупереч об'єктивному суспільному процесу царська адміністрація намагалася здійснювати мовне і культурне нівелювання. У своїй національній політиці самодержавство керувалося загальним принципом тодішніх багатонаціональних держав — матеріаль-

на і духовна зверхність пануючої нації. У теоретичному аспекті воно керувалося працями деяких тогочасних російських учених, які обґрунтували принцип асиміляції спільністю історичного розвитку різних народів.

У другій половині ХІХ ст. українська літературна мова функціонувала у художньому, публі-

цистичному і науковому стилях. Найбільшого розвитку досяг перший завдяки невтомній праці письменників, поетів, драматургів; досить розвинутим був епістолярний стиль і в зародковому — діловий [1]. Українська мова впливала з живого народного джерела, не копіюючи натуралістично якогось окремого говору чи діалекту. У розвитку суспільно-політичної, наукової термінології важливу роль відігравали праці М.П.Драгоманова «Політичні пісні українського народу ХVІІІ—ХІХ ст. (1883 р.), С.А.Подоль-

линського «Ремесла і фабрики на Україні» (Женева, 1880 р.), «Здоров'я і життя людей на Україні» (1881 р.) та ін.

Незважаючи на явне функціонування української мови у різних суспільних сферах громадськості точилася гостра полеміка з приводу можливості і потреби перетворення її на орган науки і вищої освіти. У цьому питанні виявлялися полярні погляди тогочасної української інтелігенції. Захистити українську мову від зовнішніх впливів намагалися В.П.Науменко, К.П.Михальчук, П.О.Куліш та ін. Натомість, мовознавець П.Житецький визнавав корисною взаємодію української і російської мов [2].

Українська літературна мова, незважаючи на адміністративні перешкоди, продовжувала розвиватися на народній основі, поширюючись на

Висвітлюючи і аналізуючи культурно-національну діяльність української інтелігенції другої половини ХІХ ст. необхідно відмітити неоднозначність форм діяльності: від напівлегального, організованого громадівського руху, до індивідуальної просвітницької діяльності простих сільських вчителів, котрі сприяли піднесенню у своїх учнів національної самосвідомості та культури. Враховуючи особливі риси інтелігенції як соціального прошарку і високий рівень індивідуалізму, притаманний діячам культури, зазначимо, що ключовим для визначення загальних рис та характеристики рухів є дослідження діяльності окремих представників, що свідомо чи інтуїтивно своїми діями визначили розвиток процесів, характерних для епохи.

більшій частині території України. Відбувалось подальше формування її стилів, вироблення єдиних літературних норм. Внаслідок розширення географічних меж функціонування літературної мови, вона поповнювалася лексичними, фонетичними, граматичними елементами різних діалектів. Паралельно з формуванням української літературної мови розвивалося мовознавство, на якому позитивно позначився вплив попередніх розвідок з історії східнослов'янських, зокрема, старослов'янської мов (М.Максимович, І.Срезневський).

Видатний учений-мовознавець О.О.Потебня найбільший науковий інтерес виявив до семантики синтаксису української мови, а також проникнув у загальнофілософські мовні проблеми. Учений був переконаний, що кожна мова завдяки своїм потенційним можливостям за сприятливих умов спроможна забезпечити наукові і культурні потреби того чи іншого етносу. У своїй праці «Заметки о малорусском наречии» (1870 р.) він висловив думку з приводу класифікації діалектів і правопису української мови. У наукових дослідженнях він користувався не лише фактами авторської мови, а й фольклорними зразками, у яких відбивалися смаки і психологія народу [3]. Науковий доробок О.О.Потебні справедливо вважається наріжним каменем українського мовознавства. Питання культурно-національного розвитку цікавили українського мовознавця не лише теоретично, а й були для нього життєвою потребою. Обурюючись обручительською політикою, він разом з тим не поділяв почуття замкненого патріотизму на зразок: «що моє — те краще». Втрату тією чи іншою нацією своїх самобутніх рис учений вважав збитком для всього людства. На його думку, українські культурні і національні діячі прогаяли сприятливий момент розвитку національної мови, культури, шкільної справи, що існував з кінця XVIII до середини XIX ст. Тим, хто йому заперечував у цьому, доводячи, що український народ існує, зберігаючи свою мову, він відповідав: «Шевченко! Життєвість нації! Етнографічний матеріал, а не нація!» [4].

Найбільшою величиною з представників наукової школи О.Потебні у Харківському університеті був. М.Ф.Сумцов — автор близько 800 розробок з питань мови фольклорних і авторський художніх творів. Перед студентами він виступав з

глибокозмістовними лекціями, в яких висвітлював не лише проблеми літературознавства, а й археології, історії, мистецтва Він першим на початку XX ст. розпочав викладати в університеті українською мовою [5], що стало чи не найбільшим фактором зміцнення упевненості у справі боротьби за культурно-національну самобутність України.

Талановитим мово- і літературознавцем, фольклористом був П.Г.Житецький — один з найвпливовіших членів Київської громади. «...Дуже красивий, огрядний і чудово співав українські пісні» — так характеризували вони свого улюбленця [6]. У розробці мовно-психологічних ідей він продовжував дослідження О.О.Потебні, зокрема у праці «Очерк литературной истории малорусского наречия XVII века» (1889 р.) науково довів наявність старої української літературної мови, яка до часів її заборони у XIX ст. пройшла вже довгий шлях свого розвитку. Отже, мовознавчі праці українських учених спростовували вигадані «підстави» царської адміністрації про те, що буц-імто ніякої української мови не було і не може

бути.

П.Житецький висловив принципову позицію щодо шляхів розвитку української мови, полемізуючи з Ламанським — автором критичної статті у журналі «День» на публікацію «Современника» — «Национальная бестактность». Автор зазначав, що спільна історія російського й українського народів не означає доведення її до визнання того, «щоб вважати російську літературну мову однаковою мірою надбанням великоросів і малоросів» [7]. Освічені люди XVII—XVIII в. ще не усвідомлювали мовної індивідуальності, тому багато українських діячів у ті часи справляли вплив на формування російської літературної

мови. Не заперечуючи спорідненості двох народностей, доведеної історією, П.Житецький заявив про право українців на існування своєї мови і літератури: «Усіляка спроба обмежити повноправність однієї народності замахом теорії на історію, теорії, яка заперечує сама себе, тому що з-за неї виглядає погано замаскована народна виключність» [8]. Він сміливо виступав проти гонорського охрещення української мови хлопською і зневажливого — провінційною; відстоював право українців на природний, поступальний внутрішній розвиток, а не керований зверху і під впливом

П.Житецький

В.Науменко

цивілізаторських прагнень російських патріотів. Маючи право на свою індивідуальність, український народ тим часом входить у загальноросійський світ для досягнення загальнолюдських прагнень, успіх яких залежить від повноправності двох народностей [9]. Житецький виступав за діалектичний розвиток російської й української літератур, ніким не регламентований їх взаємовплив.

Заборона української мови Валуєвським циркуляром та Ємським указом викликала в інтелігенції бажання більш послідовно запроваджувати її не лише в побуті, а й у діловому та науково-теоретичному спілкуванні. Важливу роль у відстоюванні прав української мови відіграла художня і публіцистична література. У наукових суперечках перепліталися думки про майбутнє української мови, зростали і стверджувалися національні кадри мовознавців. До визначних постатей, які займалися вивченням згаданих проблем, належить К.П. Михальчук. Доля склалася так, що він не зміг повною мірою розвинути свої здібності, науковою діяльністю зайнявся як член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві. Ґрунтовно вивчаючи діалекти, наріччя, піднаріччя і говірки української мови, К. Михальчук одним з перших свого часу дав найбільш чітке визначення поняття «мова». Учений започаткував таку галузь мовознавства, як діалектологія, запропонувавши поділ української мови на три діалекти, який за своїм науковим обґрунтуванням визнається правильним і сьогодні [10].

Велику зацікавленість у справі розвитку української мови виявляв М. Костомаров. Він виступав із статтями у пресі, полемізував з «Московськими ведомостями», «Современными известиями». Закликаючи українську інтелігенцію до створення наукової термінології, викладання наук рідною мовою, він разом з тим докоряв деяким місцевим народолюбцям за те, що вони одягаються у національні костюми, подекуди вживають українські вирази, дискутують про Шевченка, анітрохи не надаючи матеріальної допомоги справі розвитку громадського виховання [11]. Відзначаючи, як згубно в цілому на розвитку української культури позначився Ємський указ (1876), учений наполегливо домагався зняття усяких обмежень на вживання української мови у пресі і церковному навчанні. Тут, на наш погляд, його визначення української мови, як такої, що

придатна для місцевого вжитку, мало на меті не приниження її ролі, а вживалося для пом'якшення своєї вимоги і затьмарення пильності правлячих кіл аби досягти послаблення адміністративних утисків.

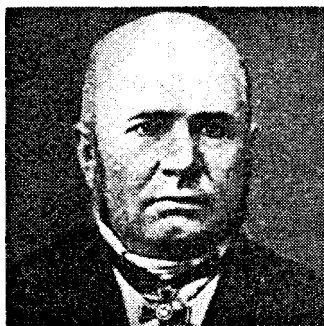

П. Куліш

Одеську школу мовознавців представляли В.І. Григорович, В.І. Шерць, В.М. Мочульський та ін., діяльність яких розгорталася в Історико-філологічному товаристві при Новоросійському (Одеському) університеті.

Багато культурних діячів плідно працювали у галузі словотворення. Наприклад, М. Старицький, як і багато його сучасників-поетів блискуче володів українською мовою і своєю творчістю збагачував її лексичний словник. Деякі неологізми, введені ними до обігу в своїх творах розширювали семантичний склад (мрія, страдниця, байдужість тощо), вдосконалювали мовну культуру [12]. Істотного розвитку українська літературна мова зазнала також у творчості драматургів М. Кропивницького, І. Тобілевича (Карпенка-Карого). Жива розмовна мова, сміливі неологізми щедро поповнювали літературний лексикон.

Великої уваги літературні працівники надавали перекладацькій роботі, розуміючи її важливе значення у піднесенні престижності рідної мови та ознайомленні українського читача з кращими зразками російської і зарубіжної літератури. Переклади М. Старицьким поезій О.С. Пушкіна, М.Ю. Лермонтова, О.П. Огарьова, байок І.А. Крилова, казок Х.К. Андерсена, а Б.Д. Грінченком — віршів О. Коцьова, О. Плещеева, творів Шіллера, Гете, Гейне, П. Кулішем — поем Байрона, драм Шекспіра та ін. збагачували українську літературу.

В. Григорович

Значну роботу здійснювали українські вчені в галузі лексикографії. 1861 р. у Києві надруковано «Опыт южнорусского словаря» К.В. Шейковського, в якому налічувалося близько 36 тис. слів. Згодом з'являється перший «Опыт русско-украинского словаря» М. Левченка (1874 р.).

Інтенсивна діяльність української інтелігенції у створенні наукової термінології, складанні словників, до якої були причетні, крім згаданих, Ф. Волков, М. Закревський, Ф. Піскунов, А. Рогович, Є. Тимченко, створили можливість підготовки у майбутньому більш повного словника. У 1893—1896 рр. видається 4-томний «Словарь російсько-український» під редакцією М. Уманця й А. Спілки. У ньому, як і в попередніх виданнях, відчуються

архаїчні тенденції, уникнення іншомовної суспільно-політичної термінології. Трохи пізніше копітка робота редакції журналу «Киевская старина» увінчалася випуском чотиритомного «Словаря української мови» (1907—1909 рр.), упорядкованого Б.Грінченком.

Складання словників відбувалося паралельно і на основі розвитку художньої літератури, яка у 60–90-і роки гучно заявила про себе такими іменами, як Марко Вовчок, Л.Глібов, С.Руданський, І.Манжура, П.Куліш, Г.Барвінок, П.Мирний, І.Нечуй-Левицький та ін. Характерними ознаками літератури пореформеної доби були звернення до проблеми взаємовідносин інтелігенції і народу, поширення освіти, виховання національних почуттів. Художня література служила основною формою відбиття суспільних потреб українського народу, і в ній же самій відображалися різні ідейні позиції та естетичні смаки художників слова.

Нагальною потребою тогочасного літературного життя і безпосереднього самовиявлення ідеї та творчих можливостей української інтелігенції було заснування власного друкованого органу. Такий з'явився у 1861 р. завдяки зусиллям петербурзьких громадівців — В.Білозерського, П.Куліша, М.Костомарова, О.Кістяківського. Вони утворили так зване редакційне ядро журналу «Основа». Технічні й організаційні справи здійснював Д.С. Каменецький. «Основа» об'єднала зусилля прихильників української національної ідеї і намагалася втілити ці ідеї в життя. Тобто, це була перша спроба надати національному питанню політичної ваги. Першочерговим завданням журнал ставив сприяння розвитку національного руху і самосвідомості. Взявши за основу тезу, що пропаганда виключності і замкненості так само шкідлива, як і нівелювання національних особливостей, які ведуть до космополітизму [13], журнал здійснював свою нелегку місію відстоювати права пригніченої української культури.

Три основні діячі журналу були дуже різні за особистими якостями: Білозерський — надзвичайно хитрий, «з характером стійким і здатним до удаваності» [14], Костомаров — обдарований, крім здібностей, добрим серцем і якостями чесної людини, однак слабодухий і безхарактерний, надзвичайно сприйнятливий, легко піддавався захопленням, внаслідок чого його можна було спрямувати куди завгодно. Наприклад, коли Костомаров знайшов у Московському архіві документи про доброзичливе ставлення царя Олексія Ми-

хайловича до України і хотів написати про це, Білозерський обурився, посварився з ним і перестав відвідувати. Тоді Костомаров відмовився від своєї ідеї [15]. Куліш відрізнявся нестійкістю характеру. Згадані особливості кожного з них відбивалися на їхніх взаєминах і видавничій справі.

Плідно співробітничали з журналом Т.Г.Шевченко і Марко Вовчок. В «Основи» вміщено також кілька публікацій відомо-ученого і культурного діяча М.Максимовича. Серед авторів журналу були й інші представники українського культури національного руху: В.Антонович, П.Житецький, О.Кониський, Б.Познанський, Т.Рильський, А.Свидницький. Не говорячи про більш широке коло співробітників «Основи», навіть серед назва-

них не було єдності у суспільно-політичних поглядах, але всі вони дбали про національні інтереси своєї батьківщини. Різні соціальні позиції не давали можливості їм виробити спільну платформу в національному питанні. Неможливо назвати одну думцями, наприклад, Т.Шевченка й В.Антоновича, хоч обидва виступали «за свободу України та її культурне піднесення».

Крім національного, журнал «Основа» багато уваги приділяв висвітленню важливих питань культурного життя України. Великої користі він надав справі розвитку української мови, і не лише з лінгвістичного боку, а й словникового, а також творення наукової термінології, хоч інколи й невдало. У 22 виданих книжках «Осно-

ви» здійснено пояснення російською мовою близько 25 тис українських слів [16].

У журналі віддзеркалювалася одна з найболючіших суспільних проблем — стан і шляхи розвитку освіти. Ось лише деякі питання, що висвітлювались у березневому номері «Основи» за 1862 р.: «Школи, Необхідність заснування дійсно народних училищ. Лист О.Кониського про викладання українською мовою. Школа народних учителів у Харкові. Новоросійський університет» тощо. «Основа» не обмежувалася лише публікаціями про характер і напрям народної освіти, а й брала участь у збиранні коштів для недільних шкіл, відстоювала принцип навчання українською мовою, а також забезпечила видання кількох підручників. Але намагання зрушити шкільну справу лише шляхом благодійності не викликало співчуття поміщиків, на яких розраховувала ліберальна інтелігенція. Останню крапку в освітній діяльності громадівців та їх прихильників поставила заборона у 1862 р. недільних шкіл, а наступного року — і друкування науково-популярних книжок. У

Марко Вовчок

1862 р. припинив своє існування і сам журнал, як вважають дослідники, через фінансове становище, цензурні утиски, зменшення кількості передплатників, відмежування частини авторів внаслідок неухважного ставлення до них з боку редакції, довільного втручання у текст, незгоди між керівниками тощо.

Після припинення видання журналу настав «антракт» у легальному розвитку української політичної думки до публікацій М.П. Драгоманова. В «Основі», яка була першим громадсько-політичним і літературно-художнім українським журналом, як на лакмусовому папері проявилася відсутність чіткої програми культурно-національного руху, а також невизначеність шляхів і засобів її здійснення.

Припинення видання «Основи» негативно позначилося на моральному й психологічному стані української інтелігенції. Про це, зокрема, свідчив наведений нижче лист П.Куліша О.К. Алчевському (харківському комерсанту) від 28 лютого 1863 р. Наводимо його мовою оригіналу, з деякими скороченнями: «Основа» своим падением поставила нас, украинцев, в затруднительное и неловкое положение. На все, что скажут о нас Великороссияне, нам поневоле придется молчать. Когда в Петербурге сделалось известным, что «Основа» в 1863 г. издаваться не будет, некоторые из наших земляков зашевелились было, чтобы основать новый орган, может быть, и оснуется в Киеве нечто противоположное невежеству и грязи «Вестника Юго-Западной России»; но все-таки провинциальный журнал может у нас существовать только с большим трудом и никак не в состоянии быть органом независимым. Надобно управлять мнением украинских читателей из центра просвещения и администрации. Необходимо издавать журнал в столице. Мы должны иметь дело не столько с людьми смиренными и малообразованными, сколько с людьми, имеющими в своих кружках вес, — не столько с людьми убогими, сколько с людьми, от которых материально зависит многое. ...Вы догадываетесь, что я говорю не собственно об украинском журнале, но о журнале для Украинцев или Южноруссов. И украинский литературный язык, и украинская политическая самостоятельность составляют еще проблему. для решения которой, может быть, понадобятся века. Речь к тому, что, при всей любви к родному слову, мы должны в журнале отодвинуть его на второй план и писать побольше хорошего на языке, которым мы вполне владеем и который будут одинаково ясно понимать все наши читатели... этот воображаемый мною журнал должен быть возможно обилён дельными статьями на общерусском языке, так чтобы мог заменить для жителей Украины любой из великорусских журналов. Лишь только бы мы достигли того, что этот журнал сделался бы необходимостью для

всех любителей чтения на юге, — мы достигли бы, как отдельная нация, и литературной автономии, независимо от украинского языка» [17]. Як бачимо, у цьому листі позначилося особисте бачення Кулішем складності національної проблеми як у політичному, так і мовно-літературному аспектах. Знадобиться тривалий час, зазначав він, для її вирішення.

Упродовж другої половини XIX ст. культурно-національне питання займало одне з центральних місць і в художній літературі. Художнім словом письменницька інтелігенція намагалася збудити у читачів любов до рідного слова, природи, історичного минулого України. Проблема національного буття у письменників демократичного напрямку висвітлювалася поряд із соціальною, самотнією характер, побут, звичаї, змальовані, наприклад, у повістях І.С. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», Панаса Мирного «Лихі люди» та ін. Так, національну проблему Панас Мирний розглядав як похідну від соціальної. З великим співчуттям змалював він визвольний рух українського народу в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» В образі Мирона Гудзя показано сміливого січовика, що бився з татарами, ляхами за свободу рідної України. Письменник критикував урядову політику, спрямовану на замовчування української культури. Він належав до того кола українських діячів, які завжди відстоювали позицію тісного російсько-українського єднання, не втрачаючи і не принижуючи свого почуття національної гідності.

Автором першої соціальної повісті в українській літературі «Інститутка» була Марко Вовчок (М.О. Вілінська) — росіянка за походженням, яка досконало володіла українською мовою, любила фольклор, що служив невичерпним джерелом її літературної творчості. Отже, свідомий українцею — це людина не лише за походженням чи то виключним вживанням української мови, а за глибокими переконаннями, яка поставила своє життя на службу українському народові.

На відміну від авторів названих вище гостро-соціальних творів, суто культурно-освітні питання порушували О.Кониський, Ганна Барвінок, В. Леонтович та ін. Визначне місце у культурно-національному відродженні України посідає П.Куліш. Письменник, історик, критик і публіцист, фольклорист і етнограф, редактор і видавець — така різнобічність наукових і громадських інтересів висунули Куліша в число популярних діячів свого часу. Формування його інтересу до рідної України почалося ще з дитинства під впливом матері, яка зуміла прищепити йому любов до пісні. Наукова зацікавленість у нього розвинулася у роки навчання в Київському університеті під впливом професора М.Максимовича. За «дружні зв'язки»

з членами таємного Кирило-Мефодіївського товариства та опубліковану 1846 р. «Повість об українском народі» П.Куліш потрапив до Петропавлівської фортеці, а потім на три з лишком роки був засланий до Тули [18]. Повернувшись після заслання у Петербург, Куліш розгорнув широку видавничу діяльність. Крім свого роману «Чорна рада», «Грамотки» (український буквар і читанка), він друкував оповідання Марка Вовчка, книжки для народного читання.

Фахівці давали різні оцінки мовно-літературній творчості П.Куліша. З часом учені сходилися на думці про його палке бажання розвинути українську мову до рівня європейських, а його вимога етнографічної точності у літературі пояснювалася бажанням зберегти національну самобутність. У своїх «Листах з хутора» він прагнув переконати громадськість у необхідності збереження патріархального побуту. П.Куліш підкреслював переваги хутірського життя перед міським, намагався піднести малоосвічених людей у культурному рівні, зазначаючи, що жебраки займають не останнє місце за розвитком поетичних і філософських здібностей і відіграють роль вихователів народу [19]. У поглядах П.Куліша на культурно-національну проблему відбулася еволюція від вихваляння культуртрегерської ролі Росії до повного заперечування впливу російської літератури на українську (після 1876 р.). Як перша, так і друга крайності у його висловлюваннях спростовані історичною дійсністю.

Зрозуміти позиції П.Куліша, О.Кониського, який закликав українців жити в тих формах, «у яких вивели його на арену природа й історія», І.С.Нечуя-Левицького, що прагнув до «реальності, національності і народності» в літературі, пропагував залишатися у межах своєї нації, можна, виходячи з тогочасних суспільно-політичних умов. Вони виступали за збереження недоторканості української літератури, захисту її від стороннього впливу з боку інших національних культур, дбаючи насамперед про її мову. Такі тенденції народжувалися внаслідок болісного сприйняття інтелігенцією тяжкого становища української культури, намагання всіляко протидіяти денационалізації.

Щиро вболівав за долю української мови і багато працював на її користь фольклорист і етнограф, літератор і видавець Б.Д.Грінченко. Відстоюючи законне право українського народу на власну мову, він іноді у захопленні полемікою не бачив різниці між російським народом і царизмом, ототожнюючи їх по відношенню до України. Грінченко виступав проти царизму, за національні права кожного народу, підкреслюючи при цьому, що між ними має розвиватися і процвітати не порожнеча, злагода. У «Листах з України Наддніпрянської» він таврував ретроградсь-

ку політику самодержавного уряду. «Нація, — писав він, — має свої права, і ніхто не може тих прав у неї віднімати. Українська нація має такі ж самі права, як і всі інші нації» [20].

Полум'яний патріот України, Б.Грінченко висловлював помилкові твердження про особливий український національно-культурний тип. У полеміці з ним М. Драгоманов піддав критиці його теоретичну концепцію [21]. У практичній діяльності по вихованню національних почуттів Б.Грінченко посідає важливе місце серед когорти відомих учителів за фахом і працею, як-от Л.Глібов, І.Нечуй-Левицький, С.Васильченко. Протягом майже 13 років він нелегально викладав у школах українську мову. У ряді його статей, зокрема, педагогічних роздумах «Яка тепер народна школа на Україні», «Народні вчителі і українська школа», він зазначав, що за право навчати дітей українською мовою виступали педагоги Київського учбового округу, а також відомі вчені М. Драгоманов, О.Єфименко, К.Ушинський, М.Корф. Але і на кінець століття справа вільного розвитку української мови та навчання нею у школах не зрушилася з місця.

Суттєвим гальмом мовно- і літературотворчого процесу являлася бідна матеріально-технічна база видавничої справи. Україна, яка здавна славилася своїм традиційним книгодрукуванням, перебувала тоді у скрутному становищі. Після валуєвського циркуляра кількість книг, що видавалися в Російській імперії українською мовою, різко скоротилася. Так, у 1864 р. випущено лише 12 книг, в 1865 — 5, 1866 — жодної, у наступні три роки по 2 [22]. Як відомо, заборона 1863 р. була викликана не стільки незнанням факту існування української мови, скільки побоюванням поширення революційних ідей, можливістю відокремлення України від Росії. До такої думки П.О.Валуєв дійшов з допомогою Київського генерал-губернатора Анненкова, який висловився проти видання українського перекладу Євангелія, мотивуючи тим, що для українців зрозумілий і російський переклад; якщо ж визнати українську мову, то це потягне «відокремлення». Так, чисто культурницьке прагнення до самостійності (у розвитку літератури, мови) було перенесене у політичну площину. До того ж, видавнича справа перебувала у лещатах цензури. У 1865 р. в межах цензурної реформи було створено Головне управління у справах друку, яке не допускало вільнодумства будь-то в соціальному чи національному питаннях. До середини 90-х років через відсутність умов існування української періодики, літературно-видавничий вакуум заповнювався альманахами: «Луна» (К., 1881), «Рада» (К., 1883), «Нива» (Одеса, 1885), «Степ» (Херсон, 1886) та ін.

У розвитку українознавства та пропаганді істо-

ричних, етнографічних, археологічних знань важливу роль відігравав журнал «Кіевская старина». Хоч він і був російськомовним, характер і тематика його публікацій широко відбивала питання археології, історії (церковної і загальної), художньої літератури; в ньому вміщувалися біографічні та бібліографічні матеріали, критичні статті тощо. Серед його дописувачів, зокрема, широко відомі імена таких учених як В.Б.Антонович («Раскопки у Трехсвятительской церкви в г. Киеве»); С.Голубев «О начале книгопечатания в Киеве»; П.Житецький «О языке и поэтическом стиле народных малорусских дум»; О.Лазаревський «Из истории сел и селян Левобережной Малороссии»; О.Левицький «О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX ст.»; І.Павловський «К истории полтавского ополчения 1812 г.» та ін. [23].

Українська етнографічна і фольклористична тематика знаходила відбиття у «Чтениях Общества истории и древностей российских», редагованих О.М.Бодяньським. На сторінках «Чтений» публікувалися джерела та дослідження з історії України переважно XVI—XVIII ст. Оскільки журнал користувався популярністю на Україні, його роль у формуванні національної свідомості була помітною. Праці П.О.Куліша, Г.Ф.Карпова, надруковані у «Чтениях...», мали дискусійний характер, спонукали учених на дальший пошук і аналіз історичних джерел [24]. Чимало прислужились українському читачеві публікації з історії освіти, науки, книгодрукування. Українські вчені співробітничали також з російськими журналами «Современник» [25], «Исторический сборник», «Русский архив» тощо.

Важливу роль у культурно-національному русі інтелігенції в Україні відіграла зарубіжна українська преса. Коротко кажучи, завдяки закордонним виданням творів М.П.Драгоманова, С.А.Подолінського, збірки «Громада» та ін., а також активній участі української інтелігенції у видавничій справі на Галичині у 80—90-і роки українське національне питання набуло загальноєвропейського звучання [26]. Крім того, Драгоманов опублікував кілька статей у зарубіжній пресі (італійській, англійській, німецькій, французькій) про переслідування царизмом української літератури. Це стало авторитетним свідченням високого рівня національної свідомості інтелігенції та одночасно стимулом до її поширення й утвердження у народних масах.

Таким чином, формування національної самосвідомості інтелігенції є часткою загального культурного процесу епохи капіталізму, що відбувався в Україні через двосторонній зв'язок культуроутворюючих і культуроорганізовуючих факторів. Саме до другої групи належить робота інтелі-

генції по збиранню, вивченню, упорядкуванню, осмисленню духовних скарбів і теоретичному обґрунтуванню ідей, що знаходилася у площині розвитку національної мови та літератури. Розгортання наукової розробки національного питання виявилось у зацікавленні проблемами історії, етнографії, літератури, мовознавства. Праці Драгоманова, Костомарова, Куліша, Житецького, Потебні та ін., свідчили про високий рівень національної свідомості інтелігенції. Їхня діяльність спрямовувалася на пробудження національних почуттів своїх співвітчизників. Діяльність науковців у галузі мовознавства та літератури мала не лише теоретичне, а й практичне значення: видання пам'яток народної словесності, художніх творів, мовознавчих праць та ін., збереження і відображення в них національних традицій, а також висунення соціально-політичних, мовних, культурно-національних вимог, боротьба за збереження етнічної спільності.

Посилання

1. Плющ П.Л. Українська літературна мова другої половини XIX — початку XX ст., шляхи її розвитку і специфіка її. — К, 1958. — СС. 16-17.
2. Курс історії української літературної мови. — К, 1958. — Т. 1. — СС. 272-273.
3. Павлюк М.В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. — Київ, Одеса, 1978. — СС. 105, 108, 109, 113.
4. Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания. — Пг., 1923. — С. 182.
5. Жинкін М.Н. М.Ф.Сумцов (1854—1921) // Учені записки Харківського університету. — К, 1956. — Т. 70. — С. 7.
6. Хатченко А. Ю.Ю.Цветковский, как общественный деятель // Украинская жизнь. — 1913. — №7-8. — С. 103; Русова С. Знач. праця. — С. 154.
7. Житецький П. Русскій патріотизм. Ответ «Дню» // Основа. — 1861. — Березень. — С. 7.
8. Там само. — С. 10.
9. Там само. — С. 20.
10. Павлюк М.В. Знач. праця. — С.140.
11. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 138-139.
12. Історія української літератури. У 2 т. — К, 1987. — Т. 1. — С. 386.
13. ЦДІА України в Києві. — КМФ. К.21, 22, арк.10 зв.
14. Білозерський В.М. Вступна стаття // Основа. — 1861. — № 9. — С. 2.
15. Там само, арк. 10-11 зв.
16. Павлюк М.В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. — Київ-Одеса. — 1971. — С. 153.
17. Чит. за: Житецький П. Київська громада за 60-тих років // Україна. — 1928. — № 1. — СС. 107-108.
18. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш. — К, 1989. — С. 7.
19. Куліш П. Записки о Южной Руси: В 2-х т. — С-Петербург, 1856. — Т. 1. — С.43.
20. Історія української літератури У 8 т. — Т. 4. — Кн. 1. К, 1969. — С. 175.
21. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. — К, 1991. — СС. 62, 63, 68, 71.
22. Книга і друкарство на Україні. — К, 1965. — С. 134.
23. Див.: Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882-1906). — Полтава, 1911.
24. Тодійчук О.В. Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К, 1989. — СС. 110-112.
25. Москвич Л. Г. «Современник» и история Украины. — Дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук. — К, 1988.
26. Хатченко А. М.П. Драгоманов и вопрос о самостоятельности украинской культуры. Отд. оттиск из ж. «Украинская жизнь». — М., 1912. — С. 4.